

УДК 903.5-055.2 (4-11) "637"

Гришук О.М.

ПРО ОДНУ ГРУПУ ЖІНОЧИХ ПОХОВАНЬ ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ БАБИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В статті порушується проблема соціальної інтерпретації жіночих поховань у могильниках дніпро-донської бабинської культури (ДДБК). Розглядаються нетипові для жінок поховання зі стрілами та пряжками, що зазвичай трактуються, як суто чоловічі атрибути. Рідкісність таких поховань у бабинців натякає на особливий стан жінки в середовищі скотарів доби фіналу середньої бронзи межиріччя Дніпра і Дону.

Ключові слова: Східна Європа, доба бронзи, дніпро-донська бабинська культура, могильники, поховальний обряд, гендерні ролі, жінки.

The paper deals with the problem of social interpretation of women's burials in the graves of the Dnipro-Don Babyne culture (DDBC). Non-typical burial grounds for women with arrows and buckles, which are usually treated as purely male attributes, are considered. The rarity of such burials in DDBC hints at the special condition of a woman in the midst of pastoralists during the finals of the Middle Bronze Age of the Dnieper-Don watershed.

Keywords: Eastern Europe, Bronze Age, Dnieper-Don Babyne culture, burial grounds, funeral rite, gender roles, women.

Вступ. Для дописемних соціумів, до яких належить і людність дніпро-донської бабинської культури (ДДБК), основним джерелом інформації виступають археологічні джерела. В свою чергу, для вивчення соціальної стратифікації більше інформації дають матеріали могильників. Поховальна обрядовість, особливо інвентарна її складова, завдяки методам порівняльного аналізу може виявити соціальну диференціацію всередині суспільства. Жіночі поховання ДДБК також є неоднорідними, а різняться за кількісним і якісним складом поховального приданого. Також серед них виділяються захоронення з нетиповим реманентом – наконечниками стріл і пряжками, які зазвичай характеризують чоловічі комплекси. Саме ця категорія поховань є найцікавішою з точки зору гендерних досліджень. В сучасній українській науці, особливо серед праісторичних проблем, особливо помітним є брак досліджень з гендерної проблематики. Доба бронзи, вивчення якої ґрунтується переважно на археологічних джерелах, досліджена в цьому плані доволі слабо. Існують лише поодинокі праці, які торкаються питань статевої диференціації чи особливостей поховального обряду представників різних культур. Ґрунтовного, всебічного дослідження саме жіночих поховань цього періоду в Україні немає, зокрема таких нетипових поховань, які випадають з існуючих уявлень про ритуально-обрядові дії та інвентарні складові жіночого поховального обряду. Цими обставинами зумовлюється актуальність розпочатого дослідження, метою якого є спроба визначення місця жінок, похованих з чоловічим реманентом, у середовищі скотарів доби фіналу середньої бронзи. Запропонована стаття є спробою подивитись на жінок ДДБК крізь призму гендерних досліджень, спираючись на доступні археологічні джерела.

Раніше автором вже було запропоновано бачення ролі й місця жінки в середовищі ДДБК [Гришук 2016]. Серед іншого, нами порушувалося й питання такої нетипової для жінок обрядової категорії поховань, як поховання зі стрілами та пряжками в загальному контексті жіночої обрядовості ДДБК. Повернення до цієї проблематики було зумовлено

відкриттям у 2015 році на території Старобешевського району Донецької області (курган 193.5/1) жіночого поховання, яке містило поховальне придане притаманне саме цій категорії нетипових поховань [Шевченко 2017]. З подачі професора Р.О. Литвиненка, в середовищі археологів цей комплекс називають похованням «бабинської АТОшниці»¹. Це відкриття стало приводом знову порушити питання інтерпретації подібних знахідок в контексті «жіночого питання» в середовищі культурного кола Бабине.

Джерела й методика. Джерельна база дослідження складається з наявного у розпорядженні автора масиву джерел, який становить 88 поховань, ідентифікованих як жіночі на підставі антропологічних визначень і/або обрядово-інвентарних ознак, спираючись при цьому на розробки В.В. Отроценка [Отроченко 1992] і Р.О. Литвиненка [Литвиненко 2007]. З них 6 поховань (6,8%) становлять підгрупу зі стрілами та пряжками. Загальна база жіночих поховань ДДБК, звичайно ж, є більшою, але в дослідженні були використані лише доступні авторові матеріали. Загальну археологічно вибірку було укомплектовано, спираючись на принцип бінарної опозиції, виявлений у поховальній обрядовості чоловіків і жінок. Таким чином, поховання, що не мали антропологічних визначень, відносились до жіночих за наявності елементів «жіночої» обрядовості. При аналізі поховального приданого застосовувався метод кореляції.

Історіографія. Проблема вивчення статевої диференціації ДДБК тісно пов'язана з проблемою загальної періодизації культурного кола Бабине. Поступове накопичення джерел від середини минулого сторіччя призвело до необхідності вивчення та інтерпретації матеріалів чисельних курганних могильників. Однією з перших схем періодизації бабинських пам'яток стала схема, розроблена І.Ф. Ковальновою для північно-степового Лівобережжя Дніпра, в якій бабинська культура (КБК) була представлена лише похованнями зі західною орієнтацією кістяка [Ковалева 1981, с. 17-20]. Схожа періодизація була створена І.О. Писларієм для Східної України [Писларий 1982]. Обидві схеми відносили поховання зі східною орієнтацією небіжчика до пізнього періоду існування культури. Невдовзі О.Р. Дубовська запропонувала нову періодизацію для бабинських пам'яток Сіверського Дінця та Північно-Східного Приазов'я, в якій здійснила чіткіший розподіл поховань за комплексом екстрапольованих на стратиграфію критеріїв: тип поховальної споруди, положення небіжчика, склад поховального інвентарю [Дубовская 1985]. Загалом авторка виділила вісім обрядових груп, розподілених по чотирьох хронологічних горизонтах. В ранньому горизонті поховань дослідницею було виявлено дві підгрупи, які різнилися позою небіжчика: група А характеризувалась положенням на лівому боці зі західною орієнтацією, а група Б – правобічна зі східною орієнтацією. Як зазначалося вище, саме східна група в попередніх періодизаціях вважалася пізнішою від західної.

Спираючись на це відкриття, В.В. Отроченко проаналізував матеріали поховань з територій Ростовської, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей [Отроченко 1992]. За його припущенням, поховання групи Б у схемі О.Р. Дубовської є захороненнями жінок, оскільки в них присутні прикраси та відсутні зброя й інші ознаки чоловічих поховань. Дослідження у цьому напрямку продовжив Р.О. Литвиненко, який, в свою чергу, довів, що виявлене статеве протиставлення груп А і Б (жіноча і чоловіча) є притаманним для раннього періоду ДДБК, а в пізніших горизонтах цей принцип, хоча і фіксується, проте в розмитому вигляді [Литвиненко 2007]. Така поховальна обрядовість, захід – схід або чоловік – жінка, є проявом існуючої бінарної опозиції, при якій зберігається спільний для обох статевих груп обрядовий

¹ Рятівні роботи здійснювалися в зоні проведення антитерористичної операції, безпосередньо на лінії фронту.

знаменник – звернення небіжчиків обличчям до півночі. Це дало підстави зробити висновок, що «статева диференціація в поховальній практиці бабинського населення, що проявляється в наявності двох відповідних обрядових груп (чоловічої й жіночої), достовірно фіксується лише в Дніпро-Донській БК, причому на ранньому етапі». Саме жіноча група поховань на ранньому етапі ДДБК й розглядається у запропонованому нами дослідженні.

Окремо слід зазначити, що наше дослідження здійснюється в рамках популярних на сучасному етапі археології гендерних студій. Особливо вони активізувались у 2000-х роках. Наразі гендерна проблематика в археології досліджується на теренах Європи, Азії та Америки. Серед європейських дослідників слід виокремити Яна Турека, серед праць якого є присвячені інтерпретації жіночих підліткових поховань, зокрема зі зброєю та сагайдаками [Turek 2013]. В українській історіографії відзначимо праці О.Є. Фіалко, яка досліджує жіночі поховання скіфської доби [Фіалко 2012]. Важливими для нас стали праці В.В. Циміданова, зокрема його ґрунтового дослідження з соціальної структури зрубної культури [Циміданов 2004], методика якого та висновки нерідко запозичуються фахівцями для вивчення соціальної диференціації давніх суспільств, насамперед доби бронзи. Проте, як зазначалося вище, наразі практично відсутні праці, які би досліджували місце та роль жінок у бабинському суспільстві.

Дослідження. Об'єктом запропонованого дослідження є жіночі поховання дніпро-донської бабинської культури. Доцільним, з нашої точки зору, було б зрозуміти не просто факт наявності категорії жіночих поховань зі стрілами та пряжками, а й, можливо, місце цих жінок в соціумі ДДБК за життя. Тоді розпочати дослідження варто з визначення базових термінів і понять, а саме – «статус» та «ранг». Безумовно, при вивченні питання соціальної структури будь-якого суспільства, а особливо прадавнього, питання приналежності до окремого соціального прошарку є важливим для розуміння ролі групи всередині соціуму. На нашу думку, в цьому випадку доречним є застосування визначень «статус» і «ранг», обґрунтовані В.В. Цимідановим [Циміданов 2004, с. 37]. У розумінні цього автора, *статус* – це соціальна роль, а саме відношення людини до відправлення визначеної функції. У багатьох індоєвропейських народів таких функцій три: військова, культова і виробнича. «*Ранг* – це положення індивіда або групи в соціальній ієрархії та суспільній думці» [Циміданов 2004, с. 37]. Таким чином, соціальна структура – це дві перпендикулярні вісі/шкали, утворюючі полігон, на якому визначається статус і ранг. Всередині свого соціуму людина належить до певної групи, в якій має свій статус і ранг, який підвищується протягом життя в процесі руху по «кар'єрній драбині». Наприклад, представники соціальної групи воїнів можуть мати різний ранг, що потенційно відбивається і в поховальній обрядовості, згідно положення похованого. Таким чином, поховальний обряд може демонструвати розбіжності як на ранговому, так і на статусному рівні [Циміданов 2004, с. 37-38]. Зазначимо, що питання рангових розбіжностей у своєму дослідженні ми практично не торкалися, сконцентрувавши увагу на статусах – тобто соціальних ролях.

Одну із груп жіночих поховань ДДБК складають могили, які містили дві категорії поховального приданого, не типового для жінок: кістяні пряжки та вістря стріл. Традиційно такі предмети пов'язують з чоловічими комплексами, що є типовим для більшості культур Євразійського Степу від доби бронзи до часів ранніх кочовиків (скіфів, савроматів і сарматів). У вітчизняній історіографії неодноразово поставало питання зв'язку між пряжками та колісничними культурами бронзової доби Євразійського Степу [Литвиненко 2004а, 2005; Отрощенко 1998].

Поховання жінок з таким «приданим» було розподілені на дві підгрупи: до першої було віднесено три поховання з вістрями стріл, до другої – три поховання з кістяними пряжками. Стосовно стріл можна було би припустити, що вони спочатку знаходились у

тілі небіжчиці (смертельне поранення), але їх локалізація в могилі заперечує таку можливість. Відтак покладання стріл до поховання мало інше змістове навантаження. В одному з випадків стріли були єдиним елементом поховального приданого, але у випадку з курганом 193.5/1 ситуація була іншою. Вістря крем'яної стріли розташовувалось з правої частини черепа, було трикутної форми з арочною виїмкою. Серед іншого, до могили було покладено й інші обрядові речі. Найцікавішим серед них є металевий бронзовий виріб, вкритий зеленою патиною, круглої форми із отвором посередині. По краю виріб мав вдавлення у вигляді прикраси та ближче до середини, з трьох сторін мав пробоїни. Дослідник Ігор Шевченко вважає, що можливо, це була прикраса, яка нашивалася на головний убір [Шевченко 2017, с. 35]. Також поховальний набір речей містив пастові бісерини різного кольору, 2 вироби із зубів тварин з просвердленим отвором для підвішування, мушлі з отворами для підвішування, які Ігор Шевченко інтерпретує як прикраси для волосся, а також вироби з металу, які на його ж думку, могли бути накладками до поясу [Шевченко 2017, с. 36]. Зазвичай трактування процесу переходу пов'язують зі забезпеченням небіжчика тими речами, що оточували його за життя, відображали елементи повсякдення; переміщуючись між світами, він мав би опинитись у новому місці в оточенні звичних речей. Природньо, що в різних культурах жіночими атрибутами вважалися посуд і прикраси, що ми й бачимо в більшості жіночих поховань ДДБК. Стріли в такому випадку можуть слугувати індикатором у визначенні статусності поховань, в тому числі й приналежності до якоїсь соціальної групи всередині одного суспільства.

Друга підгрупа – поховання з кістяними пряжками. Таких поховань на сьогодні відомо три – Вуглегірськ 1/1 [Клименко, Усачук, Цымбал 1994, с. 83], Ріпний 7/7 [Глебов 2004, с. 77-108; Рогудеев 2001, с. 405] і Мамай-Гора 161/7 [Тоцев 1997, с. 82-83], відкриті на території Ростовської, Донецької та Запорізької областей. У двох випадках (Ріпний та Мамай-Гора) поховання були парними.

Традиційно кістяні/рогові пряжки асоціюються з чоловіками. В.В. Отрошенко пов'язує походження таких пряжок із доно-волзькою абашевською культурою, де вони начебто були атрибутом воїнів-колісничних, а на ранніх етапах одночасно виступали, як індикатор окремої соціальної групи. Поширюючись у середовищі колісничних, пряжки спочатку фіксували належність конкретної людини до цієї соціальної групи [Отрошенко 1998]. Між тим, слід зазначити, що на існування такого соціального прошарку в ДДБК вказують лише непрямі докази, серед яких фігурують і пряжки, як можливий елемент портупей. Таку позицію не поділяє Р.О. Литвиненко, який, по-перше, заперечує віднесення ДДБК до почету колісничних культур, а по-друге, не бачить переконливих підстав вважати пряжки маркером колісничних, зокрема й тому, що зрідка в похованнях вони супроводжують жінок. Дослідник припускає, що частина цих виробів пришивалася у вигляді бляхи або підвішувалася як медальйон до різних частин одягу, в тому числі й до пасу, виконуючи при цьому не стільки функціональне, скільки семіотичне навантаження, виступаючи маркером якогось статусу, наприклад «адміністратора», місце якого в окремих випадках могли посідати жінки [Литвиненко 2004, с. 275, 284]. Слід зазначити, що три згадані вище жіночі поховання з пряжками відносяться до раннього хронологічного горизонту ДДБК. Всі вони належать дорослим жінкам, і супроводжуються захороненнями дітей. Наявність супроводжуючих поховань, а також спорудження над їх могилами власних курганних насипів також може вказувати на їх високий ранг [Литвиненко 2004, с. 275].

Ян Турек у своєму дослідженні зауважував, що гендерні ролі – це непостійна складова [Turek 2013]. У різних народів вони мають не дві (жінка та чоловік), а більше категорій (жінка, чоловік, жінка-чоловік, чоловік-жінка). За таких обставин частина традиційно чоловічих функцій делегуються жінці, чи навпаки. Така ситуація

залишається невизначеною до моменту ініціації, коли хлопчики офіційно отримують статус дорослого. До того їх могли вважати «безстатевими» і навіть, у випадку смерті, ховати відповідно до жіночого обряду. Схожі з ДДБК паралелі на рівні поховального обряду дають європейські шнурові культури та культура дзвіноподібних кубків, де, серед іншого, трапляється і змішаний поховальний інвентар². У такому випадку наявність у жіночих похованнях суто чоловічого атрибуту – кістяної пряжки – може мати кілька пояснень:

- 1) відображення соціальної ролі;
- 2) визначення приналежності жінки до прошарку чи родини воїнів;
- 3) зміна гендерних ролей на протилежні (жіночої на чоловічу, і навпаки).

Як вже зазначалося вище, у першому випадку жінка могла належати до соціальної верхівки, виконувати роль «адміністратора», яка обіймалася за визнанням чи була спадковою. Пряжка була таким собі індикатором статусу, своєрідним символом влади, яка не втрачалася і при переході до потойбіччя.

Висновки. Серед загального масиву жіночих поховань дніпро-донської бабинської культури малодослідженою залишається категорія поховань із нетиповим для жінок поховальним приданим. До нього нами було віднесено стріли та пряжки, що частіше асоціюються із чоловічими похованнями. Попри те, що лише 6% могил мають ознаки такого ритуалу, ці нечисленні комплекси дають яскраві матеріали для наукових досліджень.

Джерела і література

1. Алёкшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / В.А. Алёкшин. – Л.: Наука, 1986. – 191 с.
2. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков: Амет, 2001. – 264 с.
3. Берсенева Н.А. Женские погребения с оружием: реалии жизни или отображение социальной идентичности? (по материалам саргатской культуры) / Н.А. Берсенева // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2011. - №1 (14). – С. 72-79.
4. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV – III вв до н. э.) / Е.П. Бунятян. – К.: Наук. думка, 1985. – 131 с.
5. Бунятян Е.П., Отрощенко В.В. Об уровне социально-экономического развития срубного общества / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья: Тез. – Саратов, 1991. С. 6-7.
6. Бунятян Е.П., Отрощенко В.В. Формы собственности на скот и способы их изучения по археологическим данным / Е.П. Бунятян, В.В. Отрощенко // Хозяйство древнего населения Украины. Ремесла и промыслы древнего населения Украины. – К.: Музейное объединение «Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник», 1995. – С. 93-131.
7. Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / Пер. с франц. Ю.В. Ивановой, А.В. Покровской. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – 198 с.

² Прикладом такого комплексу для ДДБК є Ріпний 7/7, де разом з фаянсовим намистом та напутьною іжею було знайдено кістяну пряжку.

8. Глебов В.П. Исследование курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II / В.П. Глебов // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов-н/Д, 2004. – С. 57-186.
9. Грищук О.М. Жінки в бабинському соціумі / О.М. Грищук // Донецький археологічний збірник. – Вінниця, 2016. – № 20. – С. 44-53.
10. Гуляев В.И. Погребальные памятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации / Под ред. В.И. Гуляев, В.С. Ольховский // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. Сборник статей. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 10-18.
11. Дубовская О.Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / О.Р. Дубовская // Археология и краеведение в школе: Тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 19-21.
12. Кислый А.Е. К вопросу о половозрастной дифференциации в среде срубных племен / А.Е. Кислый // Археология и методы исторических реконструкций // К.: Наук. думка, 1985. – С. 169-177.
13. Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк: РИП «Лебедь», 1994. – 127 с.
14. Ковалёва И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке / И.Ф. Ковалёва. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1981. – 80 с.
15. Литвиненко Р.А. «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения / Р.А. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004а. – № 2. – С. 257-290.
16. Литвиненко Р.А. Курган эпохи бронзы у села Запорожец / Р.А. Литвиненко, Н.П. Зарайская // Археологический альманах. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 203-232.
17. Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Р.О. Литвиненко // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52.
18. Литвиненко Р.О. Стативно-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – № 7. – С. 156-172.
19. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом / Р.О. Литвиненко // Наукові студії: зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. – Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. – Винники; Жешів; Львів: Априорі, 2015. – С. 113-136.
20. Литвиненко Р.О. Керамічний посуд в поховальній обрядовості бабинських культур / Р.О. Литвиненко // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р. / під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2016. – С. 209-213.
21. Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П. Курганы эпохи бронзы у села Запорожец (бассейн Кальмиуса, Северо-Восточное Приазовье) / Р.А. Литвиненко, Н.П. Зарайская // Археологический альманах. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 203-232.
22. Луговая Л.Н., Шилов Ю.А. Михайликовский курган раннесрубного времени / Л.Н. Луговая, Ю.А. Шилов // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава, 1990. – С. 43-56.
23. Отрощенко В.В. К вопросу о социальной структуре племен срубной культурно-исторической общности / В.В. Отрощенко // Проблеми історії та археології Української РСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 162-163.

24. Отрощенко В.В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики / В.О. Отрощенко // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.
25. Отрощенко В.В. Феномен кістяних пряжок / В.В. Отрощенко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье, 1998. – С. 113-117.
26. Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.
27. Писларий И.А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики / И.А. Писларий // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.
28. Рогудеев В.В. Могильник Репный I и проблема преемственности посткатакомбных и раннесрубных памятников степного Подонья / В.В. Рогудеев // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 404-413.
29. Серегин Н.Н. Общие и особенные характеристики женских погребений раннесредневековых тюрок Центральной Азии (к реконструкции некоторых аспектов гендерной истории) / Н.Н. Серегин // Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2012. – № 2 (17). – С. 61-69.
30. Тощев Г.Н. Памятники неолита и бронзы на Мамай-Горе (по материалам раскопок 1988-1995 гг.) / Г.Н. Тощев // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Вып. VI. – Запорожье, 1997. – С. 71-84.
31. Фіалко О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скіфському кургані на Херсонщині / О.Є. Фіалко // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 82-92.
32. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятян, С.Ж. Пустовалов, Н.А. Рычков. – К.: Наук. думка, 1990. – 304 с.
33. Цимидапов В.В. Социальная структура срубного общества / В.В. Цимидапов. – Донецк, 2004. – 204 с.
34. Шевченко І. Рятувальні розкопки поховання періоду пізньої бронзи на Донеччині у зоні активних дій АТО / І. Шевченко // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. – с. 35-36.
35. Stefanović, S. Animal canines as possible symbol of rank in Early Bronze Age Mokrin / S. Stefanović // Structural and Semiotic Investigations in Archaeology, ed. A.V. Yevglevsky. – Donetsk: Donetsk University Press., 2006. – P. 488-494.
36. Turek J. Children in the burial rites of complex societies. Reading gender identities / J. Turek // Child and childhood in the Light of Archaeology. – Wrocław: Chronicon, 2013. – P. 75-87.